

ΤΕΧΝΙΚΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ¹

ΕΥΔΟΚΙΑ ΟΛΥΜΠΙΟΥ

ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ, τα Δωδεκάνησα, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και του ΒΑ Αιγαίου, τα τεχνικά επαγγέλματα και τα εργαστήρια που υπάρχουν σήμερα, παρακολουθούν τη βιοτεχνική παράδοση κάθε περιοχής, ενώ διαμορφώνουν, στα νεότερα χρόνια, τη φυσιογνωμία τους επηρεασμένα από παράγοντες που σχετίζονται με την ιστορική διαδρομή και τη γεωγραφική ιδιαιτερότητα του αιγαίου χώρου.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην περιοχή, οι διαφορετικές διαδοχικές κυριαρχίες που επιβλήθηκαν στα νησιά, οι μεταξύ τους επικοινωνίες αλλά και οι σχέσεις με τη Δύση και την Ανατολή έκαναν το Αιγαίο χώρο συνάντησης διαφορετικών πολιτιστικών παραδόσεων, στοιχεία των οποίων επηρέασαν τη ζωή, τις ανάγκες αλλά και τους αισθητικούς προσανατολισμούς των κατοίκων².

Η θάλασσα με τη διπλή της ιδιότητα να χωρίζει και να ενώνει καθόρισε τη ζωή των νησιωτικών κοινωνιών, διότι αποτελούσε μεν δίαυλο επικοινωνίας και επαφής, ταυτόχρονα όμως όριζε αυστηρά το περίγραμμα στο οποίο έπρεπε να κινηθεί η ζωή των κατοίκων. Οι νησιωτικές κοινωνίες

ήταν από τη φύση τους αναγκασμένες να συγκεντρώνουν, ακόμη και όταν επρόκειτο για πολύ μικρές πληθυσμιακές ομάδες, το σύνολο σχεδόν των επαγγελματικών εξειδικεύσεων, των τεχνικών γνώσεων και των υπηρεσιών που ήταν απαραίτητα για την αυτοσυντήρησή τους. Παράλληλα, ήταν σε σημαντικό βαθμό υποχρεωμένες να αρκούνται στις δικές τους πλουτοπαραγωγικές πηγές. Η αγροτική οικονομία των νησιών βασιζόταν σε μια άγονη γη, με περιορισμένες εύφορες εκτάσεις, μοιρασμένη σε μικρές ιδιοκτησίες. Το αποτέλεσμα ήταν δυσανάλογο με την εργασία που προϋπέθετε, καθώς η παραγωγή ήταν περιορισμένη. Η αφορία του εδάφους, η ελλειμματική αγροτική παραγωγή και οι περιορισμένοι φυσικοί πόροι, οι πραγματικές αυτές του νησιωτικού χώρου, οδήγησαν τους κατοίκους σε εξωαγροτικές απασχολήσεις, σε παράλληλες ή συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες και ευνόησαν την ανάπτυξη τεχνικών δεξιοτήτων³.

Οι συνθήκες που προαναφέρθηκαν, παρόμοιες για τα περισσότερα νησιά, συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας τοπικής παράδοσης, της οποίας το περίγραμμα εμφανίζεται στις περισσότερες περιπτώσεις κοινό. Όμως, ο νησιωτικός χώρος δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί ενιαία, καθώς διαμορφώθηκαν στην ιστορική του πορεία σημαντικές τοπικές ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες ως αποτέλεσμα των συνθηκών εξέλιξης που γνώρισε κάθε νησί. Πέρα λοιπόν από τη σχετική αναγκαστική αυτάρκεια, σε ορισμένα νησιά η ανάπτυξη και συγκέντρωση βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και, λιγότερο ή περισσότερο, εξειδικευμένων επαγγελματιών ανάγεται στο 18ο αιώνα, ή και λίγο παλιότερα, συνδέεται με τη θέση τους στους θαλάσσιους δρόμους και με συγκυρίες που ευνοήσαν την ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου. Ευνοϊκά λειτούργησαν και κάποιες ιδιαιτερότητες, όπως η ήδη αναπτυγμένη οικοτεχνία που εξασφάλιζε την εμπειρία και την τεχνική δεξιότητα, το είδος της αγροτικής παραγωγής ή η ύπαρξη πλουτοπαραγωγικών πηγών που τροφοδοτούσαν τη βιοτεχνία με πρώτες ύλες, αλλά κυρίως η ζήτηση της παραγωγής τους⁴. Η υπέρβαση του περιορισμένου νησιωτικού χώρου και η σύνδεσή του, μέσα από το θαλάσσιο εμπόριο, με άλλες αγορές στον περίγυρό του ή σε μακρινές αποστάσεις, ώθησε ορισμένα από τα νησιά στην επεξεργασία των ντόπιων πρώτων υλών και την παραγωγή βιοτεχνικών αγαθών⁵.

Εκτός όμως από τη διακίνηση των αγαθών, απαντά στα νεώτερα χρόνια στο Αιγαίο το φαινόμενο της εποχικής μετανάστευσης τεχνιτών, που μας είναι κυρίως γνωστό από ορεινές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας⁶. Γεωγραφικές, οικονομικές, κοινωνικές και γενικότερα ιστορικές συνθήκες καθόρισαν σε κάθε περίπτωση και σε διαφορετικό βαθμό το φαινόμενο της μετακίνησης εργατικής δύναμης από τους τόπους καταγωγής σε άλλους του χερσαίου ή του νησιωτικού χώρου για την εξεύρεση εργασίας. Για παράδειγμα, οι Τηνιακοί μαραγκοί και μαρμαροτεχνίτες ή οι βαρελοποιοί της Νάξου ταξίδευαν ακόμη και σε μακρινές αποστάσεις, κατά την Τουρκοκρατία και σε όλο το 19ο αιώνα, για να ασκήσουν την τέχνη τους⁷. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι περιοδικές μετακινήσεις συνοδεύτηκαν από περιστασιακή ή και μόνιμη εγκατάσταση σε τόπους που πρόσφεραν σταθερή και συνεχή απασχόληση. Το φαινό-

μενο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερη πύκνωση σε πόλεις του νησιωτικού χώρου, σε αστικά κέντρα των μικρασιατικών ακτών και στην Κωνσταντινούπολη. Εξάλλου οι πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα εμπορικά της κέντρα, και ιδιαίτερα η πρωτεύουσα υπήρξαν πόλοι έλξης διαφόρων επαγγελματιών⁸.

Βιοτεχνικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις του 19ου και του 20ού αιώνα –στη Σύρο, τη Σέριφο, την Κύθνο, τη Μήλο, τη Νάξο, τη Σαντορίνη, τη Ρόδο, τη Νίσυρο, τη Λέσβο, τη Σάμο κ.α.– μεταπολούν κυρίως την τοπική αγροτική παραγωγή, εξορύσσουν και επεξεργάζονται τον ορυκτό και μεταλλευτικό πλούτο των νησιών. Σε ορισμένες περιπτώσεις η ανάπτυξη τους προώθησε και την ανάπτυξη τομέων της παραδοσιακής βιοτεχνίας, που άλλοτε μετεξελίχθηκαν σε βιομηχανίες και άλλοτε παρέμειναν στο επίπεδο των μικρών εργαστηρίων που εκτελούσαν εργασίες απαραίτητες για τη βιομηχανία του τόπου τους⁹.

Κάπως έτσι διαμορφώνεται στο παρελθόν το τοπίο των προβιομηχανικών τεχνικών δραστηριοτήτων, αποτελούμενο άλλοτε από διάσπαρτα ή μεμονωμένα εργαστήρια σε μικρές αγορές, ή από συγκέντρωση βιοτεχνικών εγκαταστάσεων, με διαφορετικό αριθμό εργαστηρίων και βαθμό εξειδίκευσης ανάλογα με το επάγγελμα και το νησί, από ομάδες τεχνιτών με ειδικές εμπειρικές γνώσεις που συχνά περιόδευαν, από νοικοκυριά που παρήγαγαν προϊόντα για δική τους κατανάλωση αλλά και για την αγορά¹⁰.

Στα νησιά του Αιγαίου υπάρχουν σήμερα διάφορα εργαστήρια και χειροτέχνες που επεξεργάζονται ποικίλα υλικά, κατασκευάζοντας αντικείμενα εμπνευσμένα –λιγότερο ή περισσότερο– από την παράδοση¹¹. Κάποια από αυτά είναι εργαστήρια με μακρά ιστορία και συνεχή παρουσία στο χώρο, τα οποία εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να λειτουργούν (ή να υπολειπόμενα), κυρίως από ηλικιωμένους τεχνίτες. Υπάρχουν ακόμη μικρές κυρίως βιοτεχνικές μονάδες με σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό. Σε ορισμένες από αυτές νεώτεροι σε ηλικία τεχνίτες συνεχίζουν την (οικογενειακή συνήθως) παράδοση, ενώ άλλες έχουν προσανατολιστεί περισσότερο στην προσαρμογή παραδοσιακών κατασκευών στα σύγχρονα πρότυπα παρακολουθώντας τις τάσεις της αγοράς. Υπάρχουν όμως και εργαστήρια στα οποία κατασκευάζονται καλλιτεχνικά έργα, αποτέλεσμα προσωπικής έμπνευσης και πειραματισμών σε υλικά, φόρμες και μοτίβα¹².

Για να μελετήσει κανείς τη βιοτεχνική δραστηριότητα των νησιών στη σύγχρονη της κατάσταση, πρέπει να λάβει υπόψη του αυτή την πολυσύνθετη πραγματικότητα. Τόσο στο επίπεδο των τεχνικών και του εξοπλισμού, όσο και σε αυτό των παραγόμενων προϊόντων, η φυσιολογία και ο παραδοσιακός χαρακτήρας των νησιωτικών εργαστηρίων δεν εμφανίζεται ομοιόμορφος, αντίθετα παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερότητες και διαφοροποιήσεις. Άλλοτε φαίνεται να συντηρείται μ' έναν τρόπο που μοιάζει να μην τον έχει αγγίξει ο χρόνος, άλλοτε πάλι έχει υποστεί προσαρμογές ή έχει υιοθετήσει καινοτομίες και αλλαγές. Αν και πρόκειται για ένα θέμα ιδιαίτερα ευρύ και σύνθετο, θα λέγαμε, μάλλον σχηματικά, ότι ο προσδιορισμός «πα-

ραδοσιακό» σε ένα εργαστήριο αντιστοιχεί σήμερα στα εξής, κυρίως, χαρακτηριστικά:

1. Οι τεχνικές, οι φόρμες και τα μοτίβα που χρησιμοποιούνται αναπαράγονται ή εμπνέονται από την τοπική παράδοση.
2. Η διαδικασία κατασκευής των προϊόντων γίνεται λίγο πολύ με τις μεθόδους που ακολουθούνταν και στο παρελθόν. Ο μηχανολογικός εξοπλισμός, όταν χρησιμοποιείται, δεν υποκαθιστά το ρόλο του τεχνίτη, του οποίου η εργασία είναι καθοριστική για την κατασκευή και την τελική μορφοποίηση του προϊόντος. Η «σύγχρονη χειροτεχνία», όπως την έχει αποκαλέσει ο Κίτσος Μακρής¹³ ή η βιοτεχνική χειροτεχνία, όπως θα μπορούσαμε ενδεχομένως να την χαρακτηρίσουμε στην περίπτωση αυτή, αξιοποιεί το μηχανολογικό εξοπλισμό κατά την αρχική κατεργασία του υλικού. Υιοθετώντας σύγχρονες τεχνικές δυνατότητες, πετυχαίνει την αύξηση της ποσότητας με παράλληλη μείωση του κόστους και του χρόνου παραγωγής. Η τελική όμως διαμόρφωση γίνεται με το χέρι και αυτό προσδίδει στο παραγόμενο προϊόν χειροτεχνικό χαρακτήρα¹⁴.
3. Η παραγωγή των εργαστηρίων δεν είναι μαζική και τυποποιημένη, ενώ πολύ συχνά είναι κυρίως καλλιτεχνική. Τα αντικείμενα αυτά δεν αποτελούν πλέον χρηστικά είδη, έχουν περισσότερο διακοσμτικό χαρακτήρα¹⁵.
4. Η γνώση της τεχνικής ταυτίζεται συνήθως με την εμπειρική πρακτική και ως τέτοια μεταδίδεται στους νεώτερους τεχνίτες. Θα πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι αν και το τεχνικό επίπεδο είναι συχνά χαμηλό, τα αποτελέσματα της εργασίας των τεχνιτών είναι πολύπλοκα, περίτεχνα και ιδιαίτερα επιτυχή.

Ως παραδοσιακά θα μπορούσαν τέλος να χαρακτηρισθούν και τα εργαστήρια εκείνα, που διαθέτουν σύγχρονο εξοπλισμό, χρησιμοποιούν νέες τεχνικές και μεθόδους, αλλά ενσωματώνουν στοιχεία από την παράδοση στο τελικό προϊόν.

Έτσι, στα παραγόμενα προϊόντα αποτυπώνεται, με ποικίλους τρόπους, ένας ιδιαίτερος πολιτισμικός πλούτος που χαρακτηρίζεται από μακρόχρονη εμπειρία, δυναμισμό και ευρηματικότητα, λειτουργικότητα και ποικιλία τόσο ως προς την κατασκευή, όσο και ως προς τη μορφή και τη χρήση τους.

Τα εργαστήρια, τα οποία ασκούν χειροτεχνικές δραστηριότητες με παραδοσιακούς τρόπους, είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία μικρές επιχειρήσεις, ατομικές ή οικογενειακές, των οποίων η λειτουργία και επιβίωση προϋποθέτει την προσωπική συμμετοχή των τεχνιτών στην παραγωγή¹⁶. Για τους περισσότερους τεχνίτες που εργάζονται σε αυτά, το επάγγελμα και ο χώρος εργασίας ταυτίζονται με την οικογενειακή τους παράδοση, καθώς πολύ συχνά συνεχίζουν την ίδια δραστηριότητα άτομα δεύτερης και τρίτης γενιάς. Στα οικογενειακά επαγγέλματα η εξοικείωση με την τεχνική βασίζεται ακόμη και σήμερα στην εμπειρική εκμάθησή της από τους παλιότερους. Τα εργαστήρια αυτά διαθέτουν περιορισμένο μηχανολογικό εξοπλισμό σε σχέση με τις σύγχρονες βιοτεχνικές μονάδες, και χρησιμοποιούν μεγάλο αριθμό εργαλείων χειρός, ορισμένα από τα οποία αποτελούν δικές τους επινοήσεις ή άλλων παλιότερων τεχνιτών. Για παράδειγμα, στα ναυπηγεία και στα

επιπλοποιεία υπάρχει πληθώρα διαφορετικών εργαλείων –ορισμένα από τα οποία είναι ιδιοκατασκευές– με εξειδικευμένη χρήση και ιδιαίτερη ονομασία¹⁷. Η παραγωγή των εργαστηρίων αποτελείται από μεμονωμένα, συνήθως, αντικείμενα, χωρίς σταθερή ροή ή τυποποίηση. Πολλά από αυτά τα εργαστήρια αποτελούν ζωντανά μνημεία του τεχνικού πολιτισμού των νησιών, καθώς διασώζουν εργαλεία, μηχανές, σχέδια, αντικείμενα με μακρά διάρκεια χρήσης και εφαρμογής. Οι επαγγελματικοί κλάδοι που αναφέρονται σε αυτή την κατηγορία και συγκεντρώνουν σήμερα τον μεγαλύτερο αριθμό τεχνιτών είναι η επεξεργασία του ξύλου, η κεραμική, η μεταλλοτεχνία, η καλαθοπλεκτική, η μαρμαρογλυπτική και η υφαντική (κυρίως με τη μορφή της οικοτεχνίας).

Ο τομέας της οικοτεχνίας αφορά κυρίως στην υφαντική, την κεντητική, την πλεκτική, τη δαντελοποιία και την καλαθοπλεκτική. Συνήθως, έχει τη μορφή συμπληρωματικής ή εποχικής απασχόλησης και αναφέρεται κυρίως στη γυναικεία εργασία. Η οικιακή παραγωγή είναι περιορισμένη και η σχέση της με την αγορά είναι περιστασιακή και ασταθής. Οι τομείς της οικοτεχνικής παραγωγής δεν πέρασαν στα νησιά στη βιοτεχνία. Ίσως να αποτελούν εξαίρεση κάποιες συνεταιριστικές ή επιδοτούμενες μικρές βιοτεχνικές μονάδες, οι οποίες όμως σήμερα υπολειπόμενες ή έχουν κλείσει. Η υφαντική για παράδειγμα – ιδιαίτερα διαδεδομένη ακόμη και σήμερα – ή η τεχνική του κοπανελιού εξακολουθούν να αποτελούν για τις γυναίκες που τις εξασκούν, σχεδόν αποκλειστικά οικιακές απασχολήσεις. Από τις παλαιότερες εστίες επιβίωσης αυτής της τεχνικής είναι η Χίος, η Μήλος και η Αίγινα¹⁸. Στην Αίγινα εξακολουθεί να υφίσταται ένα δίκτυο ηλικιωμένων και νεώτερων γυναικών που ασχολούνται συστηματικά με αυτή την ιδιαίτερη τεχνική δαντελοπλεκτικής. Εργάζονται άλλοτε ατομικά και άλλοτε ομαδικά τροφοδοτώντας την αγορά της Αθήνας με τα χειροποίητα έργα τους. Η δημιουργία και η συντήρηση ενός πολυπρόσωπου επαγγελματικού δικτύου και η καθιέρωσή του στην αγορά φαίνεται ότι λειτουργούν ευεργετικά για την επιβίωση μιας τεχνικής δεξιότητας. Στη Μήλο αντίθετα, όπου οι συνθήκες είναι διαφορετικές, η τοπική παράδοση κινδυνεύει να εξαφανιστεί¹⁹.

Για τους παλαιότερους τεχνίτες, η άσκηση του επαγγέλματος ταυτίζεται με την ύπαρξη ενός αυτόνομου χώρου εργασίας, του εργαστηρίου. Τα εργαστήρια αυτά, στα οποία στεγάζεται ο εξοπλισμός των τεχνιτών, είναι συνήθως μικρού μεγέθους εγκαταστάσεις, που βρίσκονται στο εσωτερικό ή στις παρυφές των νησιωτικών οικισμών. Σε κάποιες σπανιότερες περιπτώσεις, ιδιαίτερα αν πρόκειται για τεχνίτες που έχουν ήδη συνταξιοδοτηθεί και συνεχίζουν να εργάζονται, το εργαστήριο έχει μεταφερθεί σε έναν ειδικά διαμορφωμένο χώρο της κατοικίας τους. Οι νεότεροι, όμως, σε ηλικία τεχνίτες συχνά δεν διαθέτουν δικό τους επαγγελματικό χώρο στην αγορά. Ιδιαίτερα δε, όταν ασχολούνται με κατασκευές που δεν απαιτούν ογκώδη εξοπλισμό (πχ. αιογραφία, ζωγραφική, αργυροχρυσοχοία, αλλά και κεραμική, μικρές ξυλοκατασκευές και γλυπτική σε διάφορα υλικά), έχουν μετατρέψει τμήμα της κατοικίας τους σε εργαστήριο και εργάζονται εκεί. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στις τουριστικές περιοχές, όπου τα ενοίκια είναι πολύ υψηλά (πχ. Ρόδος, Μύκονος, Σαντορίνη,

Πάρος, κ.α.). Όταν διαθέτουν εργαστήριο, σχεδόν πάντα συνυπάρχει με το χώρο έκθεσης και πώλησης των έργων τους. Σε σπάνιες περιπτώσεις, κυρίως μεγάλων οργανωμένων εργαστηρίων και βιοτεχνικών μονάδων, οι παραγωγικές εγκαταστάσεις βρίσκονται έξω από τους οικισμούς, ενώ στην αγορά διαθέτουν κάποιο κατάστημα για την προώθηση της παραγωγής τους²⁰.

Η κινητικότητα των τεχνιτών, φαινόμενο γνωστό από το παρελθόν, αποτυπώνεται σήμερα σε ενδοημερωτικές μετακινήσεις ή σε μετακινήσεις προς διάφορες περιοχές του ηπειρωτικού χώρου. Οι λόγοι της περιστασιακής ή μόνιμης μετακίνησης είναι η εξεύρεση εργασίας σε μεγαλύτερες βιοτεχνικές μονάδες ή η αναζήτηση πελατείας σε μεγαλύτερες αγορές ή ακόμη η επιτόπου εκτέλεση παραγγελιών. Στην τελευταία αυτή περίπτωση εντάσσονται κυρίως όσοι ασχολούνται με οικοδομικές εργασίες: κτίστες, ξυλουργοί, μαρμαροτεχνίτες, σιδηρουργοί. Τα τελευταία χρόνια πυκνώνει επίσης το φαινόμενο

της ίδρυσης εργαστηρίων στα νησιά από νέους τεχνίτες –χειροτέχνες και καλλιτέχνες– που προέρχονται από διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

Ένας από τους λόγους που προκαλεί την περιοδική μετακίνηση είναι η εποχικότητα και η ανομοιογενής χωρική διάρθρωση που επιβάλλει στις τοπικές οικονομικές - επαγγελματικές δραστηριότητες και στην αγορά των νησιών ο τουρισμός²¹. Αν και η σχέση του τουρισμού με τον δευτερογενή τομέα είναι μάλλον σχέση αλληλοαπόθλησης, στην περίπτωση των μικρών βιοτεχνιών και εργαστηρίων γίνεται σχέση έλξης και σημαντικός παράγοντας για την επιβίωσή τους²².

Όλοι λοιπόν προσβλέπουν στον τουρισμό, σε διαφορετικό όμως βαθμό. Για παράδειγμα, η παραγωγή των παλαιών μικρών παραδοσιακών εργαστηρίων απευθύνεται κυρίως στην τοπική κοινωνία, καθώς τα είδη αλλά και οι φόρμες των προϊόντων τους δεν προσελκύουν την τουριστική πελατεία²³. Για ορισμένες, όμως, από τις βιοτεχνικές δραστηριότητες, σε νησιά με λιγότερο μόνιμο πληθυσμό και σημαντική θερινή τουριστική κίνηση, η εξάρτηση από τον τουρισμό είναι απόλυτη. Εργαστήρια καλλιτεχνικών κατασκευών και διαφόρων διακοσμητικών αντικειμένων δεν λειτουργούν καν το χειμώνα, διότι η παραγωγή τους δεν μπορεί να απορροφηθεί από τον τοπικό πληθυσμό. Ακόμη και στα οργανωμένα εργαστήρια που η άσκηση της επαγγελματικής δραστηριότητας είναι μόνιμη, η παραγωγή δεν έχει σταθερή ροή και ομοιόμορφη κατανομή στη διάρκεια του έτους. Η διάρκεια της τουριστικής περιόδου κάθε περιοχής επιβάλλει τους δικούς της ρυθμούς. Οι περισσότεροι τεχνίτες κατασκευάζουν κυρίως τους χειμερινούς

μήνες για να πουλήσουν το καλοκαίρι, οπότε δεν μπορούν να ασχοληθούν με την παραγωγή. Ακόμη και στα ξυλουργεία, τα σιδηρουργεία, ή τα ναυπηγεία η δουλειά το χειμώνα είναι περιορισμένη. Οι παραγγελίες αυξάνουν κατά τους θερινούς μήνες, όταν αυξάνει και ο αριθμός των κατοίκων.

Εξάλλου, το μικρό μέγεθος σε διαθέσιμο χώρο, εξοπλισμό, προσωπικό και παραγωγή αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των επιχειρήσεων στις οποίες αναφερόμαστε. Ανάλογα μικρή είναι και η δυνατότητα προβολής και προώθησης της παραγωγής τους σε άλλες αγορές μέσα από τη χονδρική πώληση.

Στο πλαίσιο της εξέτασης των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, θα πρέπει να γίνει μία απαραίτητη διευκρίνιση που αφορά την εξειδίκευση στα παραδοσιακά επαγγέλματα. Τα παλαιότερα εργαστήρια και οι τεχνίτες τους εμφανίζονται να ασχολούνται με την κατεργασία ενός μόνο υλικού. Πολύ σπάνια γνωρίζουν περισσότερες από μία τεχνικές, ακόμη και όταν πρόκειται για την κατεργασία του ίδιου ή παρεμφερών υλικών²⁴. Σε εποχές και σε τόπους που η πολυπραγμοσύνη εξασφάλιζε την επιβίωση, η μεταποίηση πρώτων υλών ταυτίζεται με την εξειδίκευση.

Βεβαίως ο βαθμός εξειδίκευσης αποτελεί συνάρτηση και των ιδιαίτερων συνθηκών του χώρου που ζει και εργάζεται ο τεχνίτης. Έτσι ο μοναδικός ξυλουργός της Κιμώλου κατασκευάζει σήμερα έπιπλα και κουφώματα, ενώ παλιότερα κατασκεύαζε παράλληλα και γεωργικά εργαλεία και σαμάρια. Πάντως, οι συνθετέρες περιπτώσεις συνδυασμού τεχνικών που απαντώνται στο Αιγαίο είναι της ξυλογλυπτικής με την επιπλοποιία, της ξυλοναυπηγικής με την κατασκευή μοντέλων σκαφών, της υφαντικής με την κεντητική και την πλεκτική. Σήμερα η εξειδίκευση φαίνεται να υποχωρεί στη νεότερη γενιά τεχνιτών που κληρονομεί τα παραδοσιακά εργαστήρια αλλά και σε νέους χειροτέχνες και καλλιτέχνες, που εμπνέονται από την τοπική παράδοση. Αυτοί είναι δυνατόν να ασχολούνται ταυτόχρονα με την κατεργασία διαφορετικών υλικών, εφαρμόζοντας διαφορετικές τεχνικές για την κατασκευή διακοσμητικών κυρίως αντικειμένων.

Σε ορισμένα νησιά η μακραίωνη χρησιμοποίηση και επεξεργασία συγκεκριμένων υλικών έχει δημιουργήσει μια ιδιαίτερα ισχυρή τοπική παράδοση, η οποία συντηρεί ακόμη και σήμερα χειροτεχνικές εξειδικεύσεις και παραδοσιακές τεχνικές (π.χ. κεραμική, καλαθοπλεκτική, ξυλοναυπηγική, μαρμαρογλυπτική). Το φαινόμενο της εξειδίκευσης γεωγραφικών περιοχών σε συγκεκριμένες τεχνικές είναι γνωστό ήδη από τον 18ο αιώνα και εκφράζεται είτε με την εποχική και μετακινούμενη εργασία είτε με την επιτόπου συγκέντρωση εργαστηρίων, τα οποία ειδικεύονται στην κατεργασία και μεταποίηση της ίδιας πρώτης ύλης²⁵. Στις Κυκλάδες απαντούν τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα «μονοεπαγγελματισμού» για τον αιγαϊακό χώρο: πρόκειται για αυτά της Τήνου και της Σίφνου.

Η γεωλογική δομή των δύο νησιών, που εξασφάλιζε την αναγκαία πρώτη ύλη, συνέβαλε στη δημιουργία τοπικών εξειδικεύσεων. Αν και το φαινόμενο της ταύτισης ορισμένων περιοχών με συγκεκριμένα επαγγέλματα και με τη μακρά παράδοση μιας τεχνικής και καλλιτεχνικής δεξιότητας δεν περιορίζεται –σε ό,τι αφορά το Αιγαίο– μόνο σε αυτά τα δύο νησιά, εντούτοις οι νέες συνθήκες έχουν οδηγήσει στην υποχώρηση

ή και την εξαφάνιση άλλων ανάλογων επαγγελματικών εστιών (π.χ. η βαρελοποιία της Σαντορίνης ή της Ίου), ενώ η Τήνος και η Σίφος έχουν καθιερωθεί ως κέντρα μαρμαρογλυπτικής και κεραμικής αντίστοιχα.

Αν και στις Κυκλάδες υπάρχουν λατομεία μαρμάρου στη Νάξο και την Πάρο και εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής, με επίσης μακρά παράδοση σε αυτή την τεχνική²⁶, εντούτοις η σημασία των δύο αυτών κέντρων μαρμαρογλυπτικής είναι περιορισμένη, ενώ έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η παρουσία Τηνιακών τεχνιτών συνέβαλε στην ανάπτυξη αυτών των γειτονικών νησιωτικών κέντρων. Στα άγονα όμως και απομονωμένα Έξω Μέρη της Τήνου –όπως ονομάζεται η περιοχή του Πύργου και των Υστερινών– η εξόρυξη και επεξεργασία του μαρμάρου υπήρξε η σημαντικότερη επαγγελματική διεξοδος των κατοίκων²⁷.

Η συνεχής άσκηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας στον ίδιο χώρο (τουλάχιστον κατά τους δύο τελευταίους αιώνες) αλλά και η παλαιότερη κατά περιόδους εφαρμογή και άνθησή της, το κύρος και η φήμη με τα οποία συνδέθηκαν οι επώνυμοι Τηνιακοί γλύπτες του 19ου και του 20ού αι., η ευρεία χρήση του μαρμάρου ως οικοδομικού υλικού αλλά και ως πρώτης ύλης καλλιτεχνικών δημιουργιών, η στροφή σε παραδοσιακής μορφής κτίσματα και η ανανέωση του ενδιαφέροντος για τα λαϊκά ανάγλυφα (κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του '80), η συμβολική αξία που προσδίδεται σε ένα προϊόν όταν η παραγωγή του ταυτίζεται με την εμπειρία και την τεχνογνωσία μιας περιοχής με μακρά παράδοση σε αυτό, αποτελούν παράγοντες που συνέβαλλαν στην καθιέρωση της Τήνου ως του ελληνοκέντρου μαρμαρογλυπτικής στα νεώτερα χρόνια.

Η μαρμαρογλυπτική και η αγγειοπλαστική είναι δυο τεχνικές που εξακολουθούν να απορροφούν νέους σε ηλικία Τηνιακούς και Σιφνιούς, ενώ προσελκύουν και άλλους τεχνίτες που εγκαθίστανται και εργάζονται στα δύο νησιά, προσδοκώντας να γίνουν μέλη μιας καλλιτεχνικής κοινότητας με μακρά παράδοση. Το παράδειγμα του μαρμάρου είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό, διότι είναι υλικό ογκώδες και βαρύ, που δύσκολα μεταφέρεται είτε ως ανεπεξέργαστη πρώτη ύλη είτε ως ολοκληρωμένη κατασκευή. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση το κόστος της μεταφοράς του είναι ιδιαίτερα υψηλό.

Όμως η συνύπαρξη στην ίδια περιοχή πολλών επαγγελματιών, που ασκούν την ίδια τέχνη δημιουργεί μια τοπική εξειδικευμένη αγορά. Ιδιαίτερα δε στον τόπο που παραδοσιακά συνδέεται με την επεξεργασία του μαρμάρου, ο σημαντικός αριθμός εργαστηρίων συμβάλλει στην πανελλαδική αναγνώρισή του ως του πλέον γνωστού κέντρου μαρμάρου, το οποίο προσφέρει το κύρος και την ιδιαίτερη σφραγίδα του στα προϊόντα της μαρμαρογλυπτικής. Θετικά λειτουργεί σε αυτή την κατεύθυνση και η ύπαρξη της Ανωτέρας Σχολής Καλών Τεχνών. Λειτουργεί από το 1955 στον Πύργο, στο χωριό όπου βρίσκονται τα περισσότερα εργαστήρια. Οι σπουδές είναι κυρίως προσανατολισμένες στη διδασκαλία της γλυπτικής και της μαρμαρογλυπτικής²⁸. Οι σπουδαστές της σχολής συνήθως εργάζονται περιστασιακά ή απορροφώνται από τα τοπικά εργαστήρια. Πρόκειται λοιπόν για την ιδιαίτερη περίπτωση ενός τόπου στον οποίο παρέχεται η εκπαίδευση, η δυνατότητα πρακτικής άσκη-

σης και εμπειρικής εκμάθησης και τέλος η προοπτική της επαγγελματικής αποκατάστασης.

Συμπληρώνοντας τα προηγούμενα περί ιδιαίτερης τοπικής παράδοσης και εξειδίκευσης, θα σταθούμε στο παράδειγμα της σπογγαλιείας και της επεξεργασίας σπόγγων στην Κάλυμνο. Τα όρια του θέματος δεν μας επιτρέπουν να αναφερθούμε εδώ στην ιστορική εξέλιξη της συγκεκριμένης δραστηριότητας, των τεχνικών καινοτομιών που σταδιακά υιοθέτησε και της επιχειρηματικής δυναμικής που δημιούργησε. Εξάλλου η αχρήστευση σπογγοφόρων περιοχών εξαιτίας της εξάντλησης των πυθμένων ή ασθενειών των σφουγγαριών, τα περιοριστικά ή και απαγορευτικά μέτρα που πήραν οι χώρες της βόρειας Αφρικής, ο ανταγωνισμός με άλλες σπογγοφόρες περιοχές της αμερικανικής ηπείρου αλλά και η επιπόνη τεχνητού σφουγγαριού που είναι πολύ φθηνότερο και περισσότερο εύχρηστο, οδήγησαν σε μαρασμό την ελληνική σπογγαλιεία. Σήμερα το επάγγελμα έχει ουσιαστικά εκλείψει. Η σπογγαλιευτική δραστηριότητα έχει περιοριστεί στην Κάλυμνο, όπου εξακολουθούν να υπάρχουν 40 καΐκια που ασχολούνται ευκαιριακά κυρίως με τη σπογγαλιεία και 80 περίπου αλιείς - σπογγαλιείς. Παρόλα αυτά εξακολουθούν να λειτουργούν στο νησί 15 επιχειρήσεις εισαγωγής, επεξεργασίας και εμπορίου σπόγγων. Εκεί γίνεται η διαλογή, η κατηγοριοποίηση, η μορφοποίηση και η χημική επεξεργασία τους. Αυτές κατά μεγάλο ποσοστό αγοράζουν σφουγγάρια από χώρες της αφρικανικής και αμερικανικής ηπείρου. Η τοπική παράδοση αλλά και η καθιέρωση της Κάλυμνου ως του κατεξοχήν νησιού των σφουγγαριών φαίνεται ότι λειτουργούν ευεργετικά και σε αυτή την ιδιαίτερη περίπτωση, όπου η παραγωγή είναι πολύ περιορισμένη και η πρώτη ύλη κυρίως αγοράζεται και δεν αλιεύεται πια. Να σημειώσουμε ότι στην Κάλυμνο λειτουργούν και δύο μεγάλες βιοτεχνικές μονάδες κατασκευής τεχνητών (συνθετικών) σπόγγων.

Το υλικό με την κατεργασία του οποίου ασχολούνται σήμερα τα περισσότερα παραδοσιακά εργαστήρια στα νησιά του Αιγαίου είναι το ξύλο, και για τα λόγο αυτό θα μας απασχολήσει αναλυτικότερα. Πρόκειται για ένα υλικό με ευρύτατη και πολυποικίλη χρήση –στην οικοδομική τη ναυπηγική, την επίπλωση των σπιτιών, την κατασκευή εργαλείων και αντικειμένων καθημερινής χρήσης– το οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον προβιομηχανικό υλικό πολιτισμό και την τεχνολογία του. Η σπανιότητά του σε μεγάλο τμήμα του Αιγαίου επέδρασε στην αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των οικισμών, περιόρισε τη χρήση του, επέβαλε την αξιοποίηση ειδών ξύλου που θεωρούνταν χαμηλής ή αμφίβολης ποιότητας και οδήγησε σε μερική αντικατάστασή του στην οικοδομική από την πέτρα που αφθονεί ως πρώτη ύλη στην περιοχή. Η πραγματικότητα αυτή –σε συνδυασμό με τη γενικότερη οργάνωση της καθημερινής ζωής από τις κοινωνίες του παρελθόντος– οδήγησε στην οικονομική του χρήση και στην εξεύρεση τρόπων και τεχνικών που θα απέτρεπαν την άσκοπη κατασπατάλησή του.

Παλιότερα, τα νησιά τροφοδοτούνταν με την απαραίτητη πρώτη ύλη –για την οικοδομική, τη ναυπηγική και την επιπλοποιία– μέσα από το ενδονησιωτικό εμπόριο ξυλείας (με τόπους προέλευσης κυρίως τη Σάμο, τη Λέσβο, τη Θάσο και την Κρή-

τη), τις κοντινές ηπειρωτικές περιοχές, τις μικρασιατικές ακτές, την Κωνσταντινούπολη αλλά και τη μακρινή Ρωσία ή τη Βενετία²⁹. Σήμερα τα καρνάγια των νησιών εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να προμηθεύονται πεύκο από τη Σάμο, στην επιπλοποιία όμως κυριαρχεί η εισαγόμενη ξυλεία που μεταφέρεται από την Αθήνα. Με την ευκαιρία αυτή θα πρέπει να πούμε ότι σήμερα οι χρησιμοποιούμενες πρώτες ύλες είναι γενικά τυποποιημένες και αγοράζονται από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της περιοχής ή την πρωτεύουσα. (Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της υφαντικής διότι έχει εκλείψει η νηματουργία και η βαφή των νημάτων). Σε σπάνιες περιπτώσεις τα εργαστήρια προμηθεύονται πρώτες ύλες από την περιοχή τους ή από τα γύρω νησιά (λίγα εργαστήρια αγγειοπλαστικής σε μικρές ποσότητες πηλού, καλαθοπλεκτικής).

Η νομοθεσία που προστατεύει τους παραδοσιακούς οικισμούς και αποτρέπει ή απαγορεύει τη χρήση αλουμινίου και πλαστικού, συνδυαζόμενη με την έντονη τάση για αγορά, αναστήλωση παλαιών κτισμάτων ή κατασκευή εξοχικών κατοικιών με παραδοσιακό χαρακτήρα, φαίνεται να κυριαρχεί σταδιακά στο νησιωτικό δομημένο περιβάλλον, επιδρώντας στην οικιστική μορφή, στην πληθυσμιακή και κοινωνική τους φυσιογνωμία. Τα παραδοσιακά εργαστήρια έχουν αποκτήσει μια νέα πελατεία αποτελούμενη σε μεγάλο βαθμό από τους επήλυδες και εποχιακούς κατοίκους των νησιών και εργάζονται κυρίως κατά τους θερινούς μήνες. Το γεγονός αυτό έχει συμβάλει στη διατήρηση αρκετών από αυτά και στη δημιουργία νέων εργαστηρίων με σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό. Τα παραδοσιακά ξυλουργεία μπορούν και επιβιώνουν, συντηρώντας το προσωπικό και ανανεώνοντας τον εξοπλισμό τους, διότι κατασκευάζουν κυρίως ξύλινα στοιχεία της οικοδομής (ταμπλαδωτά κουφώματα, εσωτερικές σκάλες, ξύλινες οροφές, δάπεδα, διάφορα ντουλάπια) και δευτερευόντως παραδοσιακά έπιπλα..

Η αποκλειστική ενασχόληση με την παραδοσιακή επιπλοποιία εντοπίζεται κυρίως σε εργαστήρια που συντηρούν ηλικιωμένοι τεχνίτες, οι οποίοι εργάζονται κυρίως με εργαλεία χειρός. Το έπιπλο που κυριαρχεί στην παραγωγή τους είναι οι ξύλινοι νησιώτικοι καναπέδες που παρουσιάζουν σήμερα αυξημένη ζήτηση. Πρόκειται για ένα έπιπλο με ευρεία διάδοση στο παρελθόν, σημαντική ποικιλία και παραλλαγές, του οποίου η μορφή άλλοτε διατηρεί το λαϊκό χαρακτήρα και άλλοτε αποτυπώνει δυτικές επιρροές σε αστικά σπίτια ορισμένων νησιωτικών κοινωνιών (πχ. Λέσβος, Χίος, Σύρος, Άνδρος, Σαντορίνη κλπ).

Στα περισσότερα εργαστήρια η παραδοσιακή επιπλοποιία διαχωρίζεται από την ξυλογλυπτική, ιδιαίτερα την εκκλησιαστική. Μερικοί από τους επιπλοποιούς είναι σε θέση να σκαλίσουν τμήματα των επίπλων που κατασκευάζουν –κυρίως τους παραδοσιακούς καναπέδες– αντιγράφοντας και απλοποιώντας λαϊκά μοτίβα, τα οποία κληρονόμησαν από τους παλαιότερους. Τα εργαστήρια ξυλογλυπτικής, διάσπαρτα στο νησιωτικό χώρο, ειδικεύονται στην κατασκευή τέμπλων, επίπλων και αντικειμένων για εκκλησιαστική και οικιακή χρήση με πλούσιο σκάλισμα³⁰.

Η επικράτηση των πλαστικών σκαφών, ο έντονος ανταγωνισμός, οι πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις για τον περιορι-

σμό του αλιευτικού στόλου, η μείωση του αγοραστικού κοινού, τα υψηλά ενοίκια για τη χρήση των παράκτιων χώρων, η σταδιακή απομάκρυνση των ναυπηγείων από κατοικημένες περιοχές ή από ακτές που είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν τουριστικά είναι τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα παραδοσιακά ναυπηγεία των νησιών. Συνέπεια όλων αυτών είναι η συνεχής τους μείωση και η δυσκολία ανανέωσης του προσωπικού τους, καθώς θεωρείται πλέον σκληρό επάγγελμα με περιορισμένες προοπτικές. Παρόλα αυτά ορισμένα νησιά όπως οι Σπέτσες, η Σύρος, η Σάμος, η Κάλυμνος κ.ά. εξακολουθούν να συντηρούν τη μακρόχρονη παράδοσή τους στον επαγγελματικό αυτό τομέα.

Πολλά από τα μικρότερα και κυρίως τα διάσπαρτα στα νησιά ναυπηγεία πραγματοποιούν σήμερα μόνον συντηρήσεις και επισκευές των ξύλινων σκαφών. Χαρακτηριστική είναι επίσης η σχετική εξαφάνιση ορισμένων τύπων σκαριών –όπως τα περάματα, карабόσκακα κ.ά.–³¹ η κατασκευαστική απλοποίηση (παραμερισμός της μεθόδου κατασκευής με σάλα), αλλά και η προσαρμογή των παραδοσιακών τύπων (κυρίως του τρεχαντηριού) σε νέες ανάγκες όπως ο τουρισμός και η αναψυχή.

Η κρίση στα ναυπηγεία έχει οδηγήσει πολλούς παραδοσιακούς, ιδιαίτερα τους συνταξιούχους στην κατασκευή ομοιωμάτων ξύλινων σκαφών για βιοποριστικούς λόγους. Αυτά είναι συνήθως αντίγραφα τύπων σκαφών που έφτιαχναν στο παρελθόν, κατασκευασμένα με τις ίδιες τεχνικές ναυπηγησης. Γενικότερα η κατασκευή μοντέλων σκαφών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στα νησιά του Αιγαίου και εξασκείται από ναυτικούς, ναυπηγούς και ψαράδες, δηλαδή ανθρώπους που έχουν άμεση σχέση με τη θάλασσα.

Η σαμαροποιία, τέλος η οποία είναι εν μέρει ξυλουργική εργασία, ασκείται αποκλειστικά από ηλικιωμένους τεχνίτες, ορισμένοι από τους οποίους ασχολούνται παράλληλα με την ξυλουργική και την επιπλοποιία. Αν και ο αριθμός τους είναι πολύ μικρός, εντούτοις η ζήτηση σαμαριών δεν έχει εξαφανιστεί στα νησιά. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι η τιμή τους υπερβαίνει την αξία του ζώου. Η χρησιμοποίηση φορτηγών ζώων στις αγροτικές εργασίες, αλλά κυρίως η χρήση τους ως μεταφορικού μέσου σε νησιωτικούς οικισμούς, όπου είναι αδύνατη η πρόσβαση αυτοκινήτου, παρατείνει την επιβίωση αυτής της τεχνικής.

Είναι φανερό ότι η σύντομη αναφορά που επιχειρήθηκε στα παραδοσιακά εργαστήρια των νησιών αφορά ορισμένους μόνο τομείς των μεταποιητικών δραστηριοτήτων, ενώ παράλληλα αποτελεί μάλλον αδρή και σχηματική περιγραφή των χαρακτηριστικών που έχει προσλάβει η σημερινή τους φυσιογνωμία. Πόσα όμως και ποια εργαστήρια επιβιώνουν οριακά, πόσων επαγγελματιών η συντήρηση εξαρτάται από την ανταπόκριση –ακόμη και τη σωματική– των τεχνιτών τους, πόσα και ποια από αυτά και με ποιους τρόπους έχουν προοπτικές ύπαρξης και ανάπτυξης;

Τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι πολλά και οι απαντήσεις δεν είναι πάντα αυτονόητες. Η συστηματική όμως καταγραφή και η μελέτη του τεχνικού εξοπλισμού, της τεχνογνωσίας και της παραγωγής τους μπορεί να δώσει κάποιες απα-

ντήσεις. Είναι επίσης δυνατόν να συμβάλει στη διάσωση χώρων, αντικείμενων και τεχνικών που κινδυνεύουν να εξαφανιστούν. Πολλά από τα εργαστήρια, πέρα από την αξία τους ως μνημείων του τεχνικού πολιτισμού των νησιών, μπορούν να αποτελέσουν πηγές γνώσης και έμπνευσης ικανής να αξιοποιηθεί και να ενταχθεί στη σύγχρονη παραγωγική διαδικασία.

Βεβαίως, η κρίση, που αντιμετωπίζουν ορισμένα από τα παραδοσιακά επαγγέλματα, αποτελεί συνάρτηση της εξέλιξης των οικονομικών δομών και των κοινωνικών σχέσεων που τα θέτει στο περιθώριο. Η βιομηχανική παραγωγή τροφοδοτεί την αγορά με μαζικά προϊόντα σύγχρονης τεχνολογίας που έχουν χαμηλότερο κόστος και παρακολουθούν τις απαιτήσεις της. Η αναστολή μιας πορείας που οδηγεί στην εξαφάνιση αποτελεί ιδιαίτερα πολύπλοκο θέμα, στην εξέταση του οποίου θα πρέπει να συνεκτιμηθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε τόπου και καθεμιάς τεχνικής ή και εργαστηρίου.

Στην πραγματικότητα τα περισσότερα παραδοσιακά εργαστήρια καλούνται σήμερα να επαναπροσδιορίσουν την παραγωγή και το αγοραστικό τους κοινό, να αξιοποιήσουν και να προβάλλουν τα πλεονεκτήματά τους, να προσαρμόσουν την παραγωγή τους στα ενδιαφέροντα μίας μερίδας της αγοράς που προτιμά το χειροποίητο, το λιγότερο μαζικό και το παραδοσιακό και να προσδώσουν τέλος στην παραγωγή τους έναν καλλιτεχνικό χαρακτήρα διακριτό από εκείνον των προϊόντων βιομηχανικής παραγωγής. Εάν κατορθώσουν να εκπληρώσουν αυτές τις προϋποθέσεις, ίσως τελικά κερδίσουν το στοίχημα της ύπαρξής τους στο μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή ομιλίας με τίτλο «Τεχνικά επαγγέλματα και εργαστήρια στο Αιγαίο». Είχε περιληφθεί σε κύκλο ομιλιών με τίτλο «Αρχιτεκτονική και Βιομηχανική Κληρονομιά στο Αιγαίο», που πραγματοποιήθηκαν την άνοιξη του 2001, στα πλαίσια των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Μια αρχική μορφή αυτού του προβληματισμού είχε παρουσιαστεί ως ανακοίνωση στο 3ο συνέδριο «Παραδοσιακές Τέχνες και Επαγγέλματα», που διοργανώθηκε από το Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας και το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης στη Στεμνίτσα, τον Νοέμβριο 2000.

2. Για την ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η εξέλιξη των καλλιτεχνικών φαινομένων στο χώρο του Αιγαίου, αλλά και για τον ενιαίο χαρακτήρα της καλλιτεχνικής παράδοσης των νησιών, βλ. Άγγελος Δεληβοριάς, «Η παραδοσιακή τέχνη των νησιών του Αιγαίου», *Το Αιγαίο επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1995, σ. 282-284.

3. Για τη βιοτεχνία και τη ναυτιλία, που αναπτύχθηκαν ως συμπληρωματικές δραστηριότητες των πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνδεδεμένες με την αγροτική οικονομία της υπαίθρου, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», ανατύπωση από το περιοδικό *Επιλογή*, 1993, σ. 8 και κυρίως σ. 16-19.

4. Για το ρόλο και τον συνεκτικό χαρακτήρα των τεχνικών για μια κοινωνική ομάδα, βλ. ενδεικτικά την Εισαγωγή του André Leroi-Gourhan, *Evolution et Techniques, L'homme et la matière*, Παρίσι, εκδ. Albin Michel, 1971, σ. 9-22.

5. Για μια προσέγγιση των τεχνολογικών εξελίξεων στο χώρο της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας στα νησιά των Κυκλάδων, βλ. Χριστίνα Αγραντώνη, «Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων»,

Κυκλάδες. *Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Αθήνα, Κ.Ε.Ρ.Α./Ε.Ι.Ε., 1998, σ. 394-421.

6. Για μια ερμηνευτική προσέγγιση του φαινομένου, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός...», ό.π., σ. 18-19. Ειδικότερα για τις επαγγελματικούς εποχικούς ή μόνιμους εποικισμούς νησιωτών τεχνιτών στη Μικρά Ασία, βλ. Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, «Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδίων εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν», *Μικρασιατικά Χρονικά* 10 (1963), σ. 164-199. Βλ. επίσης Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης, «Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Σμύρνη πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα, με βάση αρχαιακές κυρίως πηγές», *Μικρασιατικά Χρονικά* 20 (1998), σ. 185-195, ιδιαίτερα στις σ. 191-193.

7. Για παράδειγμα πολλοί Τηνιακοί τεχνίτες (μαρμαροτεχνίτες, μαραγκοί, κουντουράδες και παπουτσήδες) εργάζονταν στη Σμύρνη όπου είχαν συγκροτήσει επαγγελματικές συντεχνίες. Βλ. Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, «Μεταναστεύσεις...», ό.π., σ. 168. Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης, «Συντεχνίες...», ό.π., σ. 191-192. Οι Ναξιώτες βαρελοποιοί ήταν οργανωμένοι σε συντεχνία. Βλ. Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, «Μεταναστεύσεις...», ό.π., σ. 165-167.

8. Μία ιδιαίτερα χαρακτηριστική εικόνα για την εγκατάσταση νησιωτών από τα νησιά του Αιγαίου στην Κωνσταντινούπολη και για τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες εκεί κατά τον 19ο αιώνα, δίνει ο Α. Πασιπάτης, *Υπόμνημα περί του γραϊκικού νοσοκομείου των Επτά Πύργων*, Αθήνα 1862.

9. Βλ. την περίπτωση της Ερμούπολης, στο Χρ. Αγριαντώνη, «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19ο αιώνα», *Η νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. 2, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1985, 603-608· της ίδιας, «Προσεγγίσεις...», ό.π., σ. 411-414, κ.ά.

10. Αφετηρία για τις σκέψεις και τις διαπιστώσεις που ακολουθούν, αποτελεί η έρευνα που πραγματοποιείται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στο ερευνητικό πρόγραμμα «Ιστορία των Οικισμών», υπό τη διεύθυνση του Βασίλη Παναγιωτόπουλου. Πρόκειται για τρία ερευνητικά έργα του, με επιστημονικό υπεύθυνο - συντονιστή τον Λεωνίδα Καλλιβεράκη. Το πρώτο, με τίτλο «Καταγραφή παραδοσιακών χειροτεχνικών επιχειρήσεων και εργασιών στο Αιγαίο», είχε ως αντικείμενό του τον εντοπισμό, συγκέντρωση και καταγραφή πληροφοριών για παραδοσιακά εργαστήρια που λειτουργούν σήμερα σε νησιά του Αιγαίου. Στα πλαίσια του δεύτερου προγράμματος «Ξέστρο: Ξύλο και μάρμαρο στο Αιγαίο. Παλιές χρήσεις και νέες προοπτικές», το οποίο ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2001, συγκεντρώθηκαν τεκμήρια και μαρτυρίες από το παρελθόν και το παρόν των επαγγελματιών που σχετίζονται με την κατεργασία του ξύλου και του μαρμάρου, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της εξέλιξης και των προοπτικών τους. Η διερεύνηση αυτή προχώρησε ενδεικτικά και στην πιλοτική παραγωγή σχεδίων και υποδειγμάτων, εμπνευσμένων από την παραδοσιακή βιοτεχνική παραγωγή των νησιών, με νέες όμως μορφές και χρήσεις, προσαρμοσμένες στις συνθήκες και τις απαιτήσεις της σύγχρονης αγοράς. Το τρίτο, που ξεκίνησε τον Αύγουστο του 2001 έχει τίτλο «Παραδοσιακοί Τεχνίτες και Επαγγέλματα του Ξύλου στο Αιγαίο, τη Θράκη και την Κύπρο». Αντικείμενό του είναι η μελέτη των παραδοσιακών επαγγελμάτων και τεχνικών που σχετίζονται με την κατεργασία του ξύλου στα νησιά του Αιγαίου. Ειδικότερα, η έρευνα έχει προσανατολιστεί στην ιστορική διάσταση της παραδοσιακής επιπλοποιίας, στα διάφορα είδη ξυλείας και τις χρήσεις τους, στις επαγγελματικές εξειδικεύσεις που σχετίζονται με την κατεργασία του ξύλου και στα παραγόμενα από ξύλο προϊόντα.

11. Για το ρόλο του τουρισμού στην επιβίωση ή και την ανάπτυξη των παραδοσιακών εργασιών, βλ. χαρακτηριστικά τις μαρτυρίες των ίδιων των τεχνιτών στο Αλέκα Μπουτζουβή (επιμέλεια - εισαγωγή), *Σκόπελος, Η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής. Οι χειροτέχνες αφηγούνται...*, εκδ. ΕΟΜΜΕΧ Α.Ε. και Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέ-

λου, 1999, σ. 31-32 και τις αφηγήσεις των χειροτεχνών που ακολουθούν.

12. Αν και η πραγματοποιηθείσα καταγραφή έχει αποτυπώσει κάποια αριθμητικά δεδομένα, θα αποφύγω να τα επικαλεσθώ για τους εξής κυρίως λόγους: α. Η επιτόπια έρευνα δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαντλητική, καθώς πραγματοποιήθηκε σε 31 νησιά, και όχι στο σύνολο των νησιών του Αιγαίου, β. η έρευνα (αρχαιακή και επιτόπια) για τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την κατεργασία του ξύλου είναι ακόμη σε εξέλιξη, και γ. κατά την επιτόπια έρευνα -στα πλαίσια του πρώτου προγράμματος- ακολουθήθηκαν ως ένα βαθμό κριτήρια που υποδείχθηκαν από τον ΕΟΜΜΕΧ, και οδήγησαν στην καταγραφή εργασιών, τεχνικών και τεχνιτών που δεν ενδιαφέρουν άμεσα τους ερευνητικούς μας προσανατολισμούς.

13. Κίτσος Μακρής, *Ελληνική καλλιτεχνική παράδοση και Σύγχρονη Χειροτεχνία*, Αθήνα, εκδ. Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., 1981. Για τη διάκριση της «σύγχρονης» από την «παραδοσιακή» χειροτεχνία, τα χαρακτηριστικά τους, τα χρονικά τους όρια, αλλά και τη στάση της λαογραφίας απέναντι στη μελέτη των τεχνικών βλ. το άρθρο του Αλέκου Ε. Φλωράκη, «Η εθνογραφική τεχνολογία: Όψεις θεωρίας και εφαρμογής», *Εθνολογία*, τ. 6-7 (1998-1999), σ. 31-59, όπου δίδεται και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

14. Γι' αυτή την τεχνολογική μετάβαση στον τομέα της μαρμαροτεχνίας, βλ. Αλέκος Φλωράκης, *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 1993, σ. 19.

15. Για το θέμα αυτό, αλλά και για το διακοσμητικό χαρακτήρα που κυριαρχεί ακόμη και στα προϊόντα χρήσης, βλ. Αλέκος Ε. Φλωράκης, «Η εθνογραφική τεχνολογία...», ό.π., σ. 42-43.

16. Πρόκειται για ειδικευμένους τεχνίτες ή βιοτέχνες, που εργάζονται κυρίως χειρωνακτικά. Βλ. σχετικά την κατηγοριοποίηση που προτείνει ο Francois Russo, *Εισαγωγή στην ιστορία των τεχνικών*, Αθήνα, εκδ. Π.Τ.Ι. Ε.Τ.Β.Α., 1993, σ. 249-253.

17. Για τα εργαλεία χειρός των ξυλοναυπηγών και των ξυλοναυπηγών, βλ. ενδεικτικά Κ. Μακρής, *Οδηγός του Ξυλογλύπτη*, Αθήνα, εκδ. Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., 1978. Κώστας Δαμιανίδης, *Ελληνική Παραδοσιακή Ναυπηγική*, Αθήνα, Π.Τ.Ι. Ε.Τ.Β.Α., 1998., σ. 115-134. Δημήτρης Δερβένης, «Τα παραδοσιακά εργαλεία του ξυλοναυπηγού», *Ναυπηγική και πλοία στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Πρακτικά Συνεδρίου Χίος 4-7 Ιουνίου 1994*, Χίος 1999, σ. 289-293.

18. Η Αγγελική Χατζημιχάλη αναφέρει τις «Βασλικές Σχολές Χειροτεχνίας» που ιδρύθηκαν το 1897. Ανάλογη σχολή υπήρχε και στην Αίγινα. Α. Chatzimihali, *L'art populaire grec*, Αθήνα, εκδ. Πυρσός, 1937, σ. 28 κ.εξ.

19. Για την τεχνική του κοπανελιού, βλ. ενδεικτικά Τατιάνα Ιωάννου - Γιαννιρά, *Ελληνικές κλώστινες συνθέσεις. Κοπανέλι*, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, χ.χ.

20. Αυτή την περίπτωση τη συναντήσαμε σε κάποια εργαστήρια κεραμικής. Και πάλι όμως ο χώρος παραγωγής συνήθως βρίσκεται στην περιοχή της κατοικίας του τεχνίτη.

21. Βλ. το σχετικό αφιέρωμα των *Σύγχρονων Θεμάτων*, με τίτλο «Τουρισμός: Κοινωνικές ταυτότητες και χώρος», τχ. 55, Απρίλιος - Ιούνιος 1995.

22. Τα παραδείγματα εδώ θα μπορούσαν να είναι πολλά. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι, νομίζω, το παράδειγμα της Μυκόνου, που δείχνει μια διαφορετική εξέλιξη. Φαίνεται ότι το είδος του τουρισμού αλλά και η διεθνής προβολή και η πολυετής καθιέρωσή της στην πρώτη γραμμή των τουριστικών νησιών έχει οδηγήσει στη δημιουργία μιας ιδιαίτερης τοπικής αγοράς με την εγκατάσταση υποκαταστημάτων διαφόρων αθηνναϊκών και ευρωπαϊκών επιχειρήσεων στο νησί που διαθέτουν προϊόντα τους εκεί, η οποία στην πραγματικότητα έχει σχεδόν εξαλείψει τα εργαστήρια υφαντικής, κατασκευής παραδοσιακών μυκονιάτικων κοσμημάτων και άλλες τοπικές χειροτεχνικές δραστηριότητες.

23. Και εδώ τα παραδείγματα θα μπορούσαν να είναι πολλά: οι λευκοσιδηουργοί, οι κατασκευαστές σαμαριών, οι καλαθοπλέκτες αλλά και πολλά από τα υπόλοιπα επαγγέλματα

24. Να σημειώσουμε εδώ την ιδιαίτερη σχέση της Ξυλογλυπτικής με τη μαρμαρογλυπτική. Όπως έχει ήδη επισημανθεί η λιθογλυπτική και η μαρμαρογλυπτική αποτελούσαν πηγές έμπνευσης για τους Ξυλογλύπτες. Για ορισμένους μάλιστα διασώζονται μαρτυρίες ότι ασκούσαν και τα δύο επαγγέλματα. Βλ. Χάρης Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα - Γιάννινα, εκδ. Δωδώνη, 1986, σ. 171. Βλ. επίσης Αλέκος Ε. Φλωράκης, *Μαρμάρια λαϊκά τέμπλα της Τήνου*, Αθήνα, εκδ. Τήνος, 1996, σ. 34. Το στοιχείο αυτό φαίνεται ότι επιβίωσε μέχρι σχετικά πρόσφατα, όπως διαπιστώσαμε στη διάρκεια επιτόπιας έρευνας στην Τήνο. Ορισμένοι από τους τεχνίτες της προηγούμενης ή και παλαιότερης γενιάς εξασκούσαν παράλληλα και τις δύο τεχνικές, τις οποίες δίδαξαν στα παιδιά τους. Σήμερα όμως οι μαρμαρογλύπτες της Τήνου, ακόμη και αν είχαν μαθητεύσει σε τέτοιο εργαστήριο, ασχολούνται αποκλειστικά με τη γλυπτική σε μάρμαρο ή σε πέτρα.

25. Ως παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την αργυροχρυσοχόια και γενικότερα την κατεργασία μετάλλων στα Ιωάννινα, τους Καλαρρύτες και τη Στεμνίτσα, τη γουνοποιία στην Καστοριά και τη Σιάτιστα, την οικοδομική στην Πυρσόγιαννη, τη Μάνη, τη Γορτυνία κ.ά. Βλ. σχετικά Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός...», ό.π., σ. 18-19.

26. Νίκος Κεφαλληνιάδης, «Η μαρμαρογλυπτική στη Νάξο», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη* 6 (1972), σ. 47-56.

27. Για τη γλυπτική της Τήνου, βλ. ενδεικτικά Αλέκος Φλωράκης, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότη, 1979. Του ίδιου, *Τήνος: Η Παράδοση του Μαρμάρου*, Αθήνα, εκδ. Τήνος - Γαλάζιο Αιγαίο, 1983. Του ίδιου, «Η κατασκευή του μαρμάρου φεγγίτη», *Εθνογραφικά* 6 (1989), σ. 11-30.

28. Η φοίτηση στη σχολή είναι τριετής, ενώ κάθε χρόνο οι δυο πρώτοι αριστοίχοι απόφοιτοι εισάγονται χωρίς εξετάσεις στην Ανω-

τάτη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας. Στην σχολή φοιτούν περίπου 40 σπουδαστές από όλη την Ελλάδα. Υπάγεται στις αρμοδιότητες του Υπουργείου Πολιτισμού, ενώ σημαντικός οικονομικός χορηγός της είναι το Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελίστριας Τήνου.

29. Για τους τόπους προέλευσης και τα διάφορα είδη ναυπηγικής ξυλείας, βλ. Αικ. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα, Π.Τ.Ι. Ε.Τ.Β.Α., 1994, σ. 31-38. Κώστας Δαμιανίδης, *Ελληνική Παραδοσιακή Ναυπηγική...*, ό.π. σ. 169-178. Παλιότερα, η δυσκολία μεταφοράς της ξυλείας επηρέαζε και τη θέση των ναυπηγείων που συγκεντρώνονταν κοντά σε δασώδεις περιοχές. Βλ. σχετικά Angeliki Fenerli, «Les premiers constructeurs de navires à Hermoupolis (île de Syra), 1823-1835», *The evolution of wooden shipbuilding in the Eastern Mediterranean during the 18th and 19th centuries. First International Workshop*, Αθήνα 1993, σ. 27.

30. Για την Ξυλογλυπτική και ιδιαίτερα την εκκλησιαστική, βλ. ενδεικτικά Angeliki Hadjimichali, «L'art populaire de la Grèce: La sculpture sur bois», *L'Hellénisme Contemporaine*, Μάρτιος-Απρίλιος 1950, σ. 103-139 και Μάιος-Ιούνιος 1950, σ. 227-244. Κ. Καλοκύρης, *Μελετήματα χριστιανικής αρχαιολογίας και τέχνης. Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ι.Π.Μ., 1980. Κίτσος Μακρής, *Ελληνικά λαϊκά και μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα*, Αθήνα, εκδ. Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ. 1962. Του ίδιου «Ξυλογλυπτική», *Νεοελληνική Χειροτεχνία*, Αθήνα, εκδ. Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, 1969, σ. 49-87. Του ίδιου, *Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα*, Αθήνα, εκδ. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1982. Χάρης Κουτελάκης, *Η ανάπτυξη της Ξυλογλυπτικής στο Αιγαίο και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1985, σ. 1-20.

31. Για μια αναλυτική παρουσίαση των επικρατέστερων τύπων σκαφών που ήταν διαδεδομένα στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα, βλ. Κώστας Δαμιανίδης - Τάσος Λεοντίδης, *Τα ελληνικά ιστιοφόρα καΐκια του 20ού αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Γαβρηλίδης, 1993.